

مقایسه تطبیقی کتیبه‌های ایوان‌های عباسی و طلا (ایوان امیرعلی شیر یا ایوان نادری) واقع در صحن عتیق (انقلاب)

مهناز شایسته فر^۱

عرفان خزایی^۲

چکیده

مجموعه آرامگاهی امام رضا(ع) تجلی‌گاه هنر معماری تاریخ اسلام در ادوار مختلف تاریخ هنر ایران است. از این مجموعه، ایوان عباسی واقع در ضلع شمالی و ایوان طلا (ایوان امیرعلی شیر یا ایوان نادری) در ضلع جنوبی صحن عتیق (انقلاب)، نمونه‌های کوچکی از شاهکارهای هنر معماری ایران به شمار می‌روند. کتیبه‌های موجود در ایوان عباسی که یکی از شاهکار خوشنویسان معروف عهد صفویه و ایوان طلا که نمونه زیبایی از هنر فلزکاری دوره تیموریان است، سرشار از عناصر معنایی و تزیینی در معماری اسلامی محسوب می‌شود. این تزیینات کتیبه‌ای با مضامین گوناگون قرآنی، دعایی، تاریخی و اسماء الهی و اسماء ائمه با تکنیک‌هایی نظیر کاشیکاری، آجرکاری و طلاکاری اجرا شده‌اند. روش تحقیق در این پژوهش توصیفی و تحلیل محتوایی بوده و گردآوری اطاعات از طریق مطالعات کتابخانه‌ای، مشاهده میدانی می‌باشد. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که کتیبه ایوان طلا از نظر انواع کتیبه‌نگاری دارای محتوا و مضامین بیشتری می‌باشد و ایوان عباسی تنها محدود به کتیبه‌های قرآنی و در مناره ایوان شده است. لذا، چگونگی روند تکاملی و یا نزولی معماری و تزیینات در این دو دوره تاریخی را ملموس‌تر می‌سازد. همچنین، بر اساس یافته‌ها ضمن اذعان به جایگاه گنبد در دوره تیموری، بر ارجحیت ایوان در زمان صفویه صحنه می‌گذارد. در نتیجه، دوره صفویه در حوزه تزیین از نظر عنصر کتیبه‌نگاری حول اسماء ائمه اطهار متمایز از دوره تیموری است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی کتیبه‌ها و تزیینات ایوان طلا و عباسی واقع در صحن عتیق (انقلاب).
۲. بررسی تفاوت‌ها و تشابهات ساختاری، تزییناتی و مضمون کتیبه‌ها در دو ایوان طلا و عباسی.

سئوالات پژوهش:

۱. آیا ویژگی و شاخص‌های آثار هنری تیموری در دوره صفویه ادامه پیدا کرده است؟
 ۲. چه تفاوت‌ها و تشابهاتی میان ویژگی‌ها و شاخص‌های هنری در دو ایوان طلا و عباسی دیده می‌شود؟
- واژگان کلیدی:** هنر تیموری، هنر صفوی، صحن عتیق (انقلاب)، کتیبه ایوان طلا (ایوان امیرعلی شیر یا ایوان نادری)، کتیبه ایوان عباسی.

^۱ دانشیار، گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. shayesteh@modares.ac.ir (نویسنده مسئول)

^۲ دانشجوی کارشناسی، گروه طراحی صنعتی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران. Khazaei.erfan@ut.ac.ir

مقدمه

مجموعه آرامگاهی حرم مطهر امام رضا (ع) از صحن‌ها، رواق‌ها و ایوان‌ها تشکیل شده است. این مجموعه برجای مانده از چندین دوره تاریخی است و به مرور زمان تکوین یافته است. صحن انقلاب با قدمتی طولانی‌تر دو نیمه دارد. نیمه غربی یا ایوان طلا که توسط امیرعلی شیر نوایی وزیر سلطان بایقرا از حاکمان دوره تیموری و نیمه شرقی یا ایوان عباسی در زمان شاه عباس صفوی ساخته و به آن (صحن انقلاب) اضافه شده است. دوره تیموری و صفوی از نظر وضعیت هنر و معماری دو دوره درخشان در تاریخ ایران محسوب می‌شود. تیمور و جانشینانش بساط امپراتوری خود را با تمرکز در هرات و سمرقند در سراسر شمال و شرق ایران و غرب افغانستان پهن کردند که تا اوایل قرن دهم ه. ق دوام یافت (۱۳۷۰ تا ۷۷۱/۱۵۰۶ تا ۹۱۲). صاحب‌نظران تاریخ هنر، دوره تیموری را از درخشان‌ترین ادوار تمدن اسلامی می‌دانند که طی آن معماری و نقاشی و سایر هنرهای تزئینی چون جواهرکاری، فلزکاری، حکاکی و حجاری تحول و توسعه فراوانی یافتند. معماری تحت حمایت و تشویق فرمانروایان هرات و سمرقند و خراسان آثار و ابنیه شکوهمندی در همه شهرها و به مرکزیت هرات برپا ساخت. مهم‌ترین نقش تیموریان در رونق معماری، در تزئین بناها بود که نمونه بارز آن کاشی‌های مُعَرَّق و لعابدار است. در آثار به جای مانده از این دوره، کتیبه‌نگاری به مثابه یکی از عناصر تزئینی اهمیت فوق‌العاده داشته و خطاطی نیز از جمله هنرهای مورد توجه بوده است. برای مثال، ایوان سمت قبله مسجد گوهرشاد مشهد، با مناره‌های جانبی حاوی تزیینات لوزی مانند و یک نوار کتیبه‌ای وسیع با تکنیک کاشی معرق قابل تمایز است که به سعی بایسنقر پسر گوهرشاد خوشنویس مشهور آن زمان کتابت شده است. عصر صفوی نیز از نظر رشد هنر و معماری دوره‌ای درخشان است. بررسی سیر تکوینی تزیینات در معماری، ضرورت بررسی این دو ایوان را در حرم امام رضا (ع) مطرح می‌سازد.

درخصوص موضوع حاضر تاکنون پژوهش مستقلی انجام نشده است اما آثار درخصوص ایوان‌های حرم امام رضا (ع) به رشته تحریر در آمده است. مقاله‌ای با عنوان «ایوان‌های طلای حرم مطهر امام رضا (ع)» توسط فهیمه عباسی و سمانه مردان نیک به رشته تحریر در آمده است. در این پژوهش به بررسی ساخت ایوان‌ها و ویژگی‌های آن‌ها پرداخته شده است (عباسی و مردان نیک، ۱۳۹۱). مقاله دیگر با عنوان «زیبایی شناسی چهار ایوان صحن عتیق حرم مطهر رضوی» به قلم صداقت و رحیم زاده (۱۳۹۵) به رشته تحریر در آمده است. نویسندگان در این مقاله به بررسی ماهیت و تزیینات چهار ایوان عتیق حرم مطهر رضوی پرداخته اند و مقرنس و کاشی کاری را از مختصات این معماری دانسته اند. با این حال در این آثار به صورت دقیق به بررسی تطبیقی این ایوان‌ها و کتیبه‌های آن‌ها پرداخته نشده است. این پژوهش با روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر مشاهدات میدانی و داده‌های کتابخانه‌ای در صدد واکاوی مسئله تزیینات و کتیبه نگاری در دوره تیموری و صفوی است.

۱. وضعیت معماری در دوره تیموری

مطالعه و واکاوی آثار و بناهای برجای مانده از دوره تیموری نشان دهنده رونق این هنر در عصر تیموری است. یکی از ادوار درخشان آن در دوره سلطان حسین بایقرا است. سلطان حسین بایقرا، در سن هفت یا هشت سالگی پدرش را از دست داد و در سال ۸۵۶/۱۴۵۲ به خدمت ابوالقاسم بایر در آمد؛ و بعد از مرگ او، توانست بر حکومت هرات دست یابد (جکسون، ۱۳۸۷: ۱۶۴). قلمرو حکومت وی، در شرق تا بلخ، در غرب تا بسطام و دامغان، در شمال تا خوارزم و در جنوب تا قندهار و سیستان را شامل می شد (تاکستن، ۱۳۸۴: ۳۳). یکی از شخصیت های برجسته دربار سلطان بایقرا، امیرعلی شیر نوایی است که در سیاست و علوم عقلی سرآمده بود. علی شیر نوایی (۸۴۴/۱۴۴۱) از دوران جوانی، ارتباط نزدیکی با حسین بایقرا داشت. او که ترک زاده ای ساکن هرات بود تنها چند هفته بعد از دستیابی حسین به تاج و تخت سمت محافظ مهر سلطنتی و در سال ۸۷۶/۱۴۷۲ عضویت (دیوان بیگی) دیوان بزرگ امارت را به دست آورد. نفوذی که او اعمال می کرد آن قدر قوی بود که 'نفر دوم بعد از شاه شناخته می شد.

سلطان حسین بایقرا و امیرعلی شیر نوایی از حامیان هنر و معماری شمرده می شوند (همان، ۵۹). برای مثال سلطان در حدود ۸۹۹-۱۴۹۳/۸۹۸-۱۴۹۲ مدرسه ای در هرات تأسیس کرد که از آن تنها چهار مناره با حدوداً پنجاه و پنج متر ارتفاع بر فراز ویرانه ها باقی مانده است. جالب آن که میله های این مناره ها با قاب های کاشی معرق زیبایی که در هفت رنگ تزیین شده (آبی روشن و سیر، سیاه، سفید، زرد و سبز و نخودی) ماهرانه تر از دو مناره باقی مانده از مجتمع گوهرشاد در نزدیکی آن است. در بقایای پایه مناره ها یک سنگ قبر سیاه با نوشته ای به نام منصور پدر حسین بایقرا پیدا شده است. کنده کاری کل سطح این سنگ قبر با اسلیمی های گیاهی و شکوفه های گل پرپر و نیلوفر به آن ها جلوه ای از سرزندگی و پویایی بخشیده است. این سنگ قبر به همراه گروهی از سنگ های قبر دوره تیموری نشان دهنده اوج زیبایی حجاری است. حجاران این زمان به خوبی از نوآوری های موجود در تذهیب دستنوشته ها نقش آرای قالی ها و منبت کاری ها آگاه بودند (بلر و بلوم، ۱۳۸۶: ۱۰۲).

از نظر مذهبی حسین بایقرا ارادت خاصی به مذهب شیعه داشته است (جکسون، ۱۳۸۷: ۱۸۱). چرا که بعد از دستیابی به تاج و تخت در هرات گام های اولیه را برای رواج تشیع برداشت و در مزارشریف نیز عبادتگاهی به نام حضرت علی (ع) در سال ۸۸۶/۱۴۸۱ در پیرامون بقعه علی (ع) چهارمین خلیفه مسلمین و اولین امام شیعیان برپا داشت (شراتو و گروه، ۱۳۷۶: ۳۸). این ویژگی مذهبی سبب شده است تا در معماری این دوره نیز اعتقادات مذهبی وی بازتاب یابد. خواندمیر مورخ دوره تیموری نیز پنجاه و دو کاروانسرا، بیست مسجد، نوزده آب انبار، چهارده پل، ده خانقاه و بناهای وابسته، نه حمام، پنج دارالاطعام، چهار مدرسه، یک دارالشفاء و یک دارالحفاظ به امیرعلی شیر نوایی نسبت داده است. وی دو طرح مهم در هرات به انجام رسانده است: تأسیس «اخلاصیه» که یک مجتمع عام المنفعه بوده (۸۸۰/۱۴۷۵) و مرمت کامل مسجد جامع شهر (۹۰۶-۹۰۴/۱۵۰۰-۱۴۹۸). این مجتمع در بردارنده یک مسجد، یک مدرسه، یک خانقاه، یک دارالشفاء و یک دارالحفاظ و یک حمام بود (بلر و بلوم، ۱۳۸۶: ۱۰۳). مقبره شیخ فریدالدین عطار و قسمتی

از بنای مقبره امام زاده محمد محروق و نیز ایوان طلا در صحن انقلاب یکی از آثار وی در بارگاه امام رضا (ع) به شمار می‌رود (همان، ۱۹۹).

عهد تیموری، دوران پربار و باشکوهی از نظر معماری حرم به شمار می‌رود. گوهرشاد خاتون، همسر شاهرخ پسر امیر تیمور گورکانی، بانی مسجد معروف گوهرشاد، در این دوره زندگی می‌کرد. از آثار مهم این دوره، بنای باشکوه مسجد گوهرشاد در جنوب حرم مطهر و دو رواق تاریخی دارالحفاظ و دارالسیاده است. مدرسه پریزاد، مدرسه دودر و مدرسه سابق بالاسر که متصل به ضلع غربی دارالسیاده بود و اکنون جزء رواق دارالولایه است، هم به این دوره مربوط می‌شود. همه این بناها مربوط به دوران حکومت همسر گوهرشاد خاتون یعنی شاهرخ تیموری است. از آثار دیگر عهد تیموری، ضلع جنوبی صحن انقلاب است که به همت امیرعلی شیر نوایی، وزیر سلطان حسین بایقرا، آخرین امیر تیموری، بین سال‌های ۱۴۸۰-۸۸۵/۱۴۷۵-۸۷۵ ساخته شد (ترشیزی، ۱۳۹۹). هر چند سلطان بایقرا و امیرعلی شیر نوایی حامیان معماری بوده‌اند اما به طور کلی در نیمه دوم سده پانزده/ نهم در خراسان پروژه‌های بناسازی هم از نظر کیفیت و هم کمیت افت پیدا می‌کند، چون که مأموران و اشراف در ساخت و ساز بناها دقت و اهتمام کافی نداشتند (تاکستن، ۱۳۸۴: ۵۹).

تیموریان از نظر طرح و شیوه معماری، از نقشه‌ها و طرح‌های متداول زمان خود بهره می‌بردند (کیانی، ۱۳۷۷: ۵۷). از جمله نقشه چهار ایوانه با صحن مستطیل یا مربع. از طرف دیگر، در نظام طاقبندی سکنج که از مهم‌ترین نوآوری معماری تیموری است؛ ظاهراً به تجارب پیشینیان در نظام طاقبندی متقاطع روی فضاهای مستطیلی نظر داشته‌اند (بلر و بلوم، ۱۳۸۶: ۹۳). اما مهم‌ترین و برجسته‌ترین دستاورد معماری در دوره تیموریان را مجتمع‌ها و مجموعه‌های ساختمانی تشکیل می‌دادند و بسیاری از این مجموعه‌ها در بین شیوه‌های مختلف معماری به لحاظ زیبایی شکل، هماهنگی چشمگیری دارند مثل میدان ریگستان در سمرقند.^۱ به هر حال مهم‌ترین ویژگی معماری تیموری، توجه به ساختن ورودی‌هایی با دروازه است که عظمت آن از مناره بلند برجی شکل بیشتر است (علام، ۱۳۸۲: ۲۰۶). در نتیجه هر چند از نظر طرح و معماری، دوره تیموری تقریباً با دوره‌های پیشین تفاوتی ندارد اما به لحاظ حضور کاشی معرق در تزیینات بنا، و هنرمندان این دوره در شیوه تزیینی به حد اعلای مهارت دست یافته بودند و از این منظر این دوره، ادوار مهم اسلامی به شمار می‌رود (مانزو، ۱۳۸۰: ۲۶). از ویژگی‌های تزیینی این دوره، می‌توان به پوشش کامل سطوح داخلی با گچ و سکنج‌ها و مقرنس‌هایی به صورت پوشه‌های گچی اشاره کرد (اوکین، ۱۳۸۶: ۴۸). از طرف دیگر، استفاده از طرح‌های گیاهی در ترکیب با آجرهای رنگی متداول شد و در سطوح دیوارها و در موارد بسیاری به صورت مدور بر مناره‌ها نقش بست. در این دوره سبک جدیدی در کتیبه‌نگاری تزیینی مورد استفاده قرار گرفت و دیوارهای بیرونی بسیاری از عمارت‌ها به جملاتی در قالب طرح‌های هندسی آراسته شد و استفاده از خط ثلث در کتیبه‌ها و حاشیه سر در ساختمان‌ها عمومیت یافت (مانزو، ۱۳۸۰: ۲۶).

۲. وضعیت معماری در دوره صفوی

فعالیت وسیع معماری دوره صفوی در زمان شاه عباس اول آغاز شد. دوره ۴۲ ساله سلطنت شاه عباس، عصر شکوفایی هنر در ایران است. شاه عباس بزرگ دوشنبه شب اول ماه رمضان سال ۹۸۷ در هرات از فخرالنساء بیگم (دختر

میرعبدالله خان والی مازندران) زاده شد. او که در کودکی به عباس میرزا معروف بود در دو سالگی والی هرات شد. او به یاری علیقلی خان شاملو در خراسان تاج‌گذاری کرد (کیانی، ۱۳۷۷: ۱۰۴). شاه عباس ۱۶۲۸-۱۵۸۷/۱۰۰۶-۹۶۵ پایتخت را از قزوین - که مدت زمانی بود جایگزین تبریز شده بود- به اصفهان منتقل کرد. به مفهوم دقیق کلمه پر از آثار تاریخی و هنر صفویه است (همان، ۱۳۰). میدان شاه، به همت شاه عباس به میدان چوگان‌بازی این شهر تخصیص یافت و ساختمان‌های بسیاری گرداگرد آن بنا شد. مهم‌ترین این بناها، مسجد شیخ لطف‌الله ۱۶۰۳-۱۶۰۲/۹۸۱-۹۸۰ و مسجد شاه، با ویژگی‌های مذهبی، و عالی قاپو بنایی غیرمذهبی بود. چهارباغ ۱۵۹۸/۹۷۶ و کاخ‌های چهل ستون که سقف آن‌ها بر ستون‌های چوبی استوار است، پل الله‌وردی خان ۱۶۰۰/۱۰۰۹، کاشی‌کاری زیبا و روح‌نواز گنبدها و نماهای مدخل مساجد نشان‌دهنده روح تجمل‌پرستی و شادگونه‌ای است که این عصر را از سایر ادوار متمایز می‌کند. همه جا رنگ، ظرافت و زیبایی است (تالبوت رایس، ۱۳۸۱: ۲۵۵-۲۶۰).

شاه عباس اول، آرامگاه امام رضا (ع) را وسعت بخشید و بخش‌های جدیدی در آن ایجاد کرد. او صحن آرامگاه را طوری گسترش داد، که ایوان میرعلی شیر نوایی که قبلاً در کنج قرار داشت، در مرکز صحن قرار گرفت و ایوان دیگری نیز روبه‌روی آن ایجاد کرد (اسکارچیا، ۱۳۷۶: ۹) که به ایوان عباسی معروف است. البته لازم به یادآوری است که در خصوص معماری صفویه دو دیدگاه متناقض وجود دارد. عده‌ای این دوره را که از روی کارآمدن اسماعیل (اولین شاه) تا بر افتادن آخرین شاهان صفوی که بیش از دو سده طول کشید (۱۷۳۲-۱۵۰۱/۱۱۴۵-۹۰۷) دوره تحولات چشمگیر در هنرپروری، و زیبایی‌شناسی ایرانی و متأثر از توانمندی ایدئولوژی سیاسی- مذهبی در شکل‌گیری هنرها می‌دانند و عده‌ای آن را چندان کارآمد و متحول نمی‌دانند (بنانی، ۱۳۸۰: ۱۵۳).

در نخستین بناهای سلسله صفوی محوریت نام «علی» (امام علی (ع)) کاملاً پیداست و همین نکته زیباترین کتیبه‌های معماری اسلامی را در اصفهان پدید آورده و ایران شیعی را از عثمانی سنی و ازبکان و مغولان مجزا کرده است (شایسته فر، ۱۳۸۴: ۱۶۵). یکی از مشخصه‌های مهم این دوره تأکید بر کارکرد ایوان در ساختمان بود (همان، ۶). علاوه بر این تعداد بناهای مشخص و دارای شناسنامه این دوره، حاکی از افزایش مهارت در معماری و تزیین است. مضامین پیکره‌ای جدید نیز همچون پیکره جانداران در کاشی‌کاری بناهای مذهبی از جمله تصاویر قدسی (فرشتگان)، تصاویر ضد و نقیض و دو سوپه (طاووس‌ها) و تصاویر کاملاً مذهبی بیشترین کاربرد را داشته است (پژوهشی از کمبریج، ۱۳۸۰: ۴۸۷). البته در تزیین معماری این دوره اهمیت خوشنویسی را در کتیبه‌نگاری ساختمانی و هنر کاشی‌کاری نباید فراموش شود (اسکارچیا، ۱۳۷۶: ۹).

معماری صفوی مثل دوره تیموری بر بزرگی مقیاس ساختمان‌ها، تأکید دارد لذا تکرار متقارن عناصر کلیدی، مانند طاقبند، قوس نیزه‌دار، یا انواع تویزه‌های قرینه بسیار متداول بوده است (فریه، ۱۳۷۴: ۱۰۲). معماری صفوی اساساً درون‌نگر است و از همین رو نشانی از رقابت با نمونه‌های خارجی خصوصاً عثمانی و گورکانی هند از خود بروز نمی‌دهد. به هر حال، به نظر پژوهشگران هنر، معماری دوره صفوی اصالت خاصی نداشته، و به شدت از ابنیه عهد تیموری الگو گرفته است. البته شتابزدگی در تکمیل طرح‌های کلان در زمان شاه عباس کاملاً قابل ردیابی است (ولش، ۱۳۸۵: ۲۵). کمبود نسبی گچ‌کاری، نقاری^۱ گل پخته و آجرکاری آرایه‌ای، معماری تزیینی این دوره را ضعیف و بی‌مایه کرده است؛

^۱ - آلتی فلزی برای گچ‌بری و عامه آن را نقالی گویند.

فنونی که در معماری تیموری نقشی مهم داشتند. در دوره صفویه اگرچه گچ کاری ساده و سفید، آن هم برای پوشش طاقگان انجام می شد، نقوش هندسی به کار می رفت، اسلیمی های گیاهی ارجحیت داشت (پژوهشی از کمبریج، ۱۳۸۰: ۴۸۷). اما رنگ در تزیینات صفوی نقش مهمی ایفا می کرد به گونه ای که و در این زمینه دوره تیموریان نمی تواند با آن رقابت کند.

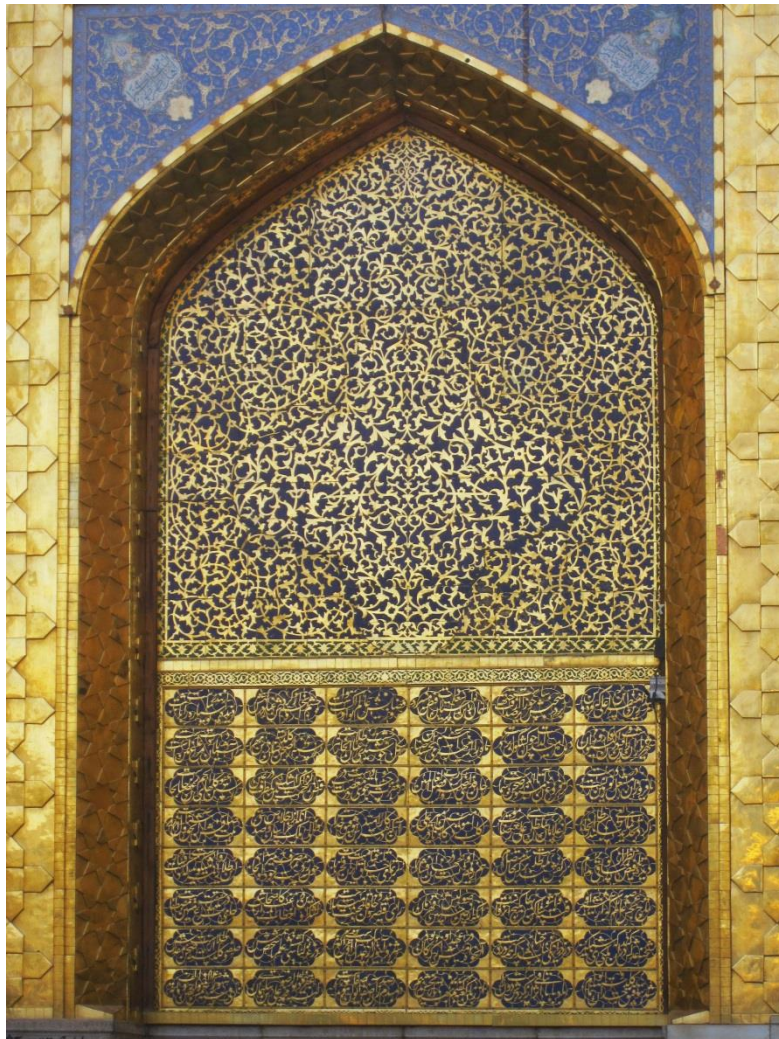
دوران صفویه همچنین، دوران مهمی در تاریخ معماری حرم به شمار می رود. طلاکاری گنبد و گلدسته، ساخت اولین ضریح مرقد منور، رواق های توحیدخانه، گنبد الله وردی خان و گنبد حاتم خانی، همه مربوط به این دوره است. شاه طهماسب، شاه عباس و شاه سلیمان صفوی، از جمله شاهانی بودند که در این دوره با اقدام های اساسی خود، نامشان را در تاریخ معماری حرم ثبت کردند. شاه طهماسب صفوی در سال ۹۳۲/۱۵۲۵ برای اولین بار گنبد را به طلا آراست و در سال ۹۵۷/۱۵۵۰ به تهیه اولین ضریح مرقد منور اقدام کرد. علاوه بر این، ایوان امیرعلی شیر و گلدسته کنار گنبد را هم طلاکاری کرد. در زمان شاه عباس، صحن انقلاب وسعت یافت و در اضلاع شرقی و شمالی و غربی آن ایوان ها و حجره هایی ساخته شد. شاه عباس دوم نیز اقدام به تعمیر و کاشیکاری آن کرد. در سال ۹۷۷/۱۵۶۹ عبدالمومن خان ازبک اقدام به غارت اموال آستان قدس رضوی و طلاهای گنبد کرد. شاه عباس اول در سفری به مشهد دستور تجدید طلا کاری گنبد را صادر کرد که در سال ۱۰۱۶/۱۶۰۷ پایان یافت. علیرضا عباسی، گنبد طلاکار را، با خط ثلث در کتیبه کمربندی گنبد خطاطی کرده است. شاه سلیمان صفوی هم به تعمیر رواق دارالسیاده و طلاکاری مجدد گنبد که در اثر زلزله سال ۱۰۸۴/۱۶۷۳ آسیب دیده و فروریخته بود، اقدام کرد. طلاکاری مجدد گنبد در عهد شاه سلیمان، بر چهار ترنج ساقه گنبد به خط محمد رضا امامی کتیبه شده است (ترشیزی، ۱۳۹۹).

۱.۳. ایوان^۱ امیرعلی شیر نوایی صحن انقلاب

در پیرامون صحن انقلاب، تعدادی حجره در دو طبقه و چهار ایوان در جهات اصلی بنا شده است. ایوان جنوبی یا ایوان طلا، از بناهای امیرعلی شیر نوایی در قرن پانزدهم/ نهم است. عرض ایوان ۷/۸۰ متر، طول و ارتفاع آن به ترتیب ۱۴/۷۰ متر و ۲۱/۴ متر است (عطاردی، ۱۳۷۱: ۲۰۳). از آنجا که سطح ایوان را نادرشاه طلاکاری کرده، به ایوان نادری نیز معروف شده است. این که ایوان در زمان های مختلف مرمت شده اما طرح اولیه آن حفظ شده است لذا منسوب به دوره تیموری است. ایوان نادری (ایوان علی شیر نوایی) در دوره شاه طهماسب صفوی نیز تزیین شده است. ایوان ارتفاع ۲ متری دارای سنگ مرمر رنگارنگ است که احادیثی روی آن نوشته شده است. از بالای ازاره تا سقف، با خشت های مطلا زینت شده در حالی که ایوان شمالی از بالای ازاره تا سقف، مقرنس کاری شده است (عقابی، ۱۳۷۶: ۳۴۷). این ایوان دارای چهار در طلایی است که به توحیدخانه، کفشداری بزرگ، راهروی سقاخانه سابق و از آنجا به دارالسیاده و محلی که سابقاً قرآن خانه بود، باز می شود. در ضلع جنوبی ایوان، طاق محراب مانندی هست که روی خشت های مطلا آن قصیده ای از ندیم (عطاردی، ۱۳۸۱: ۵۰۵) به فارسی و به خط نستعلیق محمدعلی بن سلیمان رضوی نوشته شده که بیانگر طلاکاری و مرمت ایوان به دستور نادرشاه است (عقابی، ۱۳۷۶: ۳۴۵). همان طور که در تصویر (۱) می بینیم در لچکی های آن و در زمینه آبی لاجوردی، اسلیمی گیاهی به کار رفته است. در داخل قسمت اول طاق دو قسمتی

۱. ایوان Ayvan به معنی ۱- صفه، پیشگاه ۲- بخش مسقف از ساختمان که جلو آن باز است، در و پنجره ندارد و مشرف به حیاط است. ۳- قصر، کاخ (فرهنگ معین، ۱۳۶۲).

آن اسلیمی طلایی و در قسمت دوم ابیات فارسی با رنگ طلایی در زمینه لاجوردی به خط خوش نگاشته شده است. دور تا دور طاق نیز کاشی‌های طلایی کار شده است.

تصویر ۱- کتیبه اشعار فارسی در طاق محراب ایوان امیرعلی شیر نوایی. منبع: (نگارنده).

حبذ از این منظر عالی که فردوس برین	بر در صحنش چو زائر از صداقت جبهه‌ساست
آسمان زین آستان فیض سعادت می‌برد	و ز فضایش عالم انوار در کسب ضیا است
چشم انجم روشن از گرد و غبار درگهش	دیده سیاره را مانند ثابت توتیاست
شهریاران را از این ایوان کیوان روز و شب	دیده امید چون کشکول در دست گداست
ماه را از مهر می‌بخشد ضیا آیینهاش	شکل خورشیدی عیان اینجا هر خشت طلاست

(عطاردی، ۱۳۷۱: ۲۰۴)

در این ابیات شاعر در مدح بارگاه امام رضا (ع) چنین گفته است که آستان قدس رضوی چنان خوش منظره است که بهشت در مقابل آن از سر صداقت چون زائری است. آسمان و عالم بالا (عرش) از برکت فضای این درگاه فیض می‌برند

عنوان مقاله: مقایسه تطبیقی کتیبه‌های ایوان‌های عباسی و طلا (ایوان امیرعلی شیر یا ایوان نادری) واقع در صحن عتیق (انقلاب)

و کسب سعادت می‌کنند. گرد و غبار این حرم می‌تواند ستاره‌ای را روشن کند. این درگاه مثل سیاره کیوان است و روز و شب روشنائی دارد و بزرگان دیده بر آن، بارگاه عظیم دارند. از روی مهر و علاقه به ماه روشنی می‌بخشد و از هر خشت‌اش خورشیدی آشکار است. در پایین این اشعار در کتیبه قرآنی سوره زمر آیه ۷۳ با مضمون منزلت خداترسان و توصیف بهشت و جاودانگی آن آمده است.^۱

در پیشانی ایوان با خط ثلث جلی زردرنگ روی زمینه لاجوردی نوشته شده «فی آیام دُولِهِ السَّلَاطِینِ الْأَعْظَمِ وَالْخَاقَانِ الْأَعْظَمِ مَالِكِ الرَّقَابِ وَالْأَمَمِ مَوْلَى مُلُوكِ الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ شاه سُلْطَانِ حُسَینِ میرزا بایقرا بهادر خَلَدَ اللَّهُ تَعَالَى مَلِكُهُ». کاتب آن محمدرضا امامی از کاتبان زمان صفویه بوده است. ظاهراً کتیبه زمان امیرعلی شیر خراب و در زمان شاه سلیمان صفوی تعمیر شده است ولی نام سلطان حسین میرزا را حفظ کرده‌اند. همان‌طور که در تصویر ۲ می‌بینیم در حاشیه ایوان به خط محمدرضا امامی، کتیبه‌ای به خط ثلث سفیدرنگ در زمینه لاجوردی آیه کهیصص^۲ با مضمون راز اسمای خمسه طیه که خداوند به زکریا پیامبر آموخت نوشته شده است. در کنار آن نیز با خط ثلث سوره مبارکه یاسین^۳ با مضمون به راه راست هدایت شدن پیامبر اکرم (ص) و قرآن کتاب حکمت است، را به خط کوفی نوشته‌اند. در زمان شاه سلیمان صفوی زلزله‌ای در مشهد واقع شد که به اماکن متبرکه به این ایوان آسیب رسید که بعدها تعمیر شده است. اطراف این کتیبه قرآنی نقوش هندسی با رنگ‌های متفاوت دیده می‌شود.

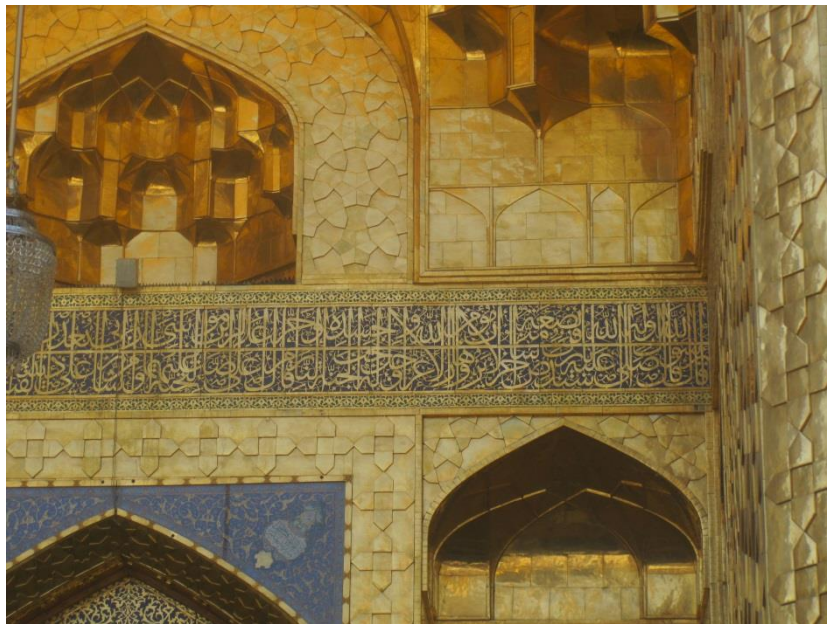
تصویر ۲- کتیبه قرآنی آیه مبارکه کهیصص و یاسین در حاشیه ایوان. منبع: (نگارنده)

۱. «وَسِيقُ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا حَتَّى إِذَا جَاءُوا هَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ». «و متقیان خداترسان را فوج فوج به سوی بهشت برند و چون بدانجا رسند همه درهای بهشت به رویشان به احترام بگشایند و خازنان بهشتی به تهنیت گویند سلام بر شما باد (خوشا به حال شما) که چه خوش عیش (ابدی) نصیب شما گردید حالی در این بهشت ابد درآیید و جاودان متنعّم باشید».

۲. آیه کهیصص از حروف مقطعه از اخبار غیب است و خداوند با اشاره به آن حروف، حوادث مربوط به زکریا (ع) را برای پیامبر اکرم (ص) اعلام کرد که زکریا از خداوند درخواست کرد، اسمای خمسه طیه را به او تعلیم دهد.

۳. یس و القرآن الحکیم. إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ. عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ. یس (ای سید رسولان و ای کامل‌ترین انسان) قسم به حکمت بیان. که تو ای محمد البته از پیغمبران خدایی که به راه راست فرستاده شده.

در سمت جنوب ایوان کتیبه‌ای با مضمون «به فرمان فرمائی جناب جلالت و شوکت و ابهت نصاب امیرالامرا العظام وزیر دربار همایونی و حکمران مملکت خراسان ظهیرالدوله العلیه محمد ناصرخان قاجار لیشیک آقاسی باشی ایران اعلا به اتمام رسید دیده می‌شود». تصویر ۳ نیز کتیبه حدیثی را نشان می‌دهد. در این ایوان چهار غرفه کوچک فوقانی واقع است و بالای آنها تا زیر طاق مقرنس، کتیبه‌ای به خط ثلث جلی بر روی طلا و متن لاجوردی و با مضمون اهمیت زیارت حرم مطهر امام رضا (ع) مرقوم شده است.^۱ از حضرت صادق علیه‌السلام روایت شده که امیرالمومنین سلام‌الله علیه فرمودند از رسول خدا شنیدم می‌فرمود: بزودی پاره‌ای از تن من در سرزمین خراسان دفن خواهد شد، هر مومنی او را زیارت کند خداوند او را داخل بهشت می‌کند و بدنش را بر آتش دوزخ حرام می‌گرداند (من لایحضره الفقیه، ۱۳۴۳: ۵۸۵۰).

تصویر ۳- کتیبه حدیثی از امام صادق (ع) در بالای غرفه‌های ایوان. منبع: (نگارنده)

قالَ عَلِيٌّ بْنُ مُوسَى الرِّضَا عَلَيْهِ مَن زَارَنِي عَلَى بَعْدِ دَارِي وَ مَزَارِي أَتَيْتِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِي ثَلَاثَةِ مَوَاطِنٍ حَتَّى أَخْلَصِيهِ مِنْ أَهْوَالِهَا، إِذَا نَظَّيَرْتَ الْكُتُبَ يَمِينًا وَ شِمَالًا وَ عِنْدَ الصِّرَاطِ وَ عِنْدَ الْمِيزَانِ. امام رضا علیه‌السلام فرمود: هر کس مرا در غربت زیارت کند، روز قیامت در سه جا به فریاد او خواهم رسید و او را از مشکلات نجات خواهم داد. نخست هنگام عرض‌نامه اعمال که از راست و چپ مردم فروریخته می‌شوند، دوم هنگام عبور از صراط و سوم هنگام سنجش اعمال (وسایل الشیعه، ۱۴۱۲: ۴۳۳). قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ لَعَلَى عَلَيْهِ السَّلَامُ يَا أَبَا الْحَسَنِ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى جَعَلَ قَبْرَكَ وَ قَبْرَ وَلَدِكَ بُقَاعًا مِّنْ بُقَاعِ الْجَنَّةِ وَ عَرَصَهُ مِنْ عَرَصَاتِهَا. رسول خدا صلی الله علیه و آله به علی علیه‌السلام فرمودند: ای ابوالحسن خداوند قبر تو و فرزندان را بقعه‌ای از بقعه‌های بهشت قرار داده است (بحارالانوار، ۱۳۹۸: ۱۲۱۰).

^۱ - بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ: الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ الصَّلَوَةُ عَلَى خَيْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ طَاهَرِينَ وَ سَلَامٌ تَسْلِيمًا كَثِيرًا رَوَى عَنِ الصَّادِقِ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ قَالَ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ سَتَدْفَنُ بِضَعْفِ مَنِي بَارِضِ خُرَاسَانَ. أَلَا اللَّهُ لَهُ الْجَنَّةُ وَ حَرَمُ جَسَدِهِ عَلَى النَّارِ. (همان منبع، صص ۲۰۴-۲۰۲).

همان‌طور در تصویر ۴ می‌بینیم در ازاره این ایوان قسمتی از دعای صباح حضرت امیرالمومنین (ع) نوشته شده الهی قَلْبِي مَحْجُوبٌ وَ نَفْسِي مَعْيُوبٌ وَ عَقْلِي مَغْلُوبٌ وَ هَوَائِي غَالِبٌ وَ طَاعَتِي قَلِيلٌ وَ مَعْصِيَتِي كَثِيرٌ وَ لِسَانِي مُقَرِّ بِالذُّنُوبِ، فَكَيْفَ حِيلَتِي يَا سَتَارَ الْعُيُوبِ وَ يَا عَلَامَ الْغُيُوبِ.^۱ بار خدایا بر دلم پرده افکنده شده که مانع از دیدن حقایق است، نفسم معیوب و توانائی خود را از دست داده است، خداوندا عظم مغلوب و هوای نفس بر آن چیره شده است. بار خدایا طاعتم اندک و گناهم زیاد است بار خدایا با زبان خود به گناه و نافرمانی اقرار می‌کنم پس چاره من چیست ای کسی که عیب‌ها را می‌پوشانی و نهان‌ها را می‌دانی.

تصویر ۴- کتیبه دعایی از دعای صباح امیرالمؤمنین در ازاره بیرون ایوان. (منبع: نگارنده)

در بالای ازاره ایوان با خط نستعلیق نوشته شده: به سند معتبر از حضرت رسول منقول است که فرمودند: و زود باشد که پاره تن من در زمین خراسان مدفون گردد، هیچ مؤمنی نیست که او را زیارت کند مگر اینکه حق تعالی، بهشت را برای او واجب گرداند و بدنش را بر آتش جهنم حرام نماید.

در حدیث معتبر دیگر فرمودند: پاره‌ای از بدن من در خراسان مدفون خواهد شد، هر غمناکی که او را زیارت کند حق تعالی غمش را زایل گرداند و خدای تعالی گناهان زائر گنهکاری را بیاورد.^۲

ایوان طلا یا ایوان امیرعلی شیر در صحن انقلاب دارای چهار در طلایی است که به توحیدخانه، کفشداری بزرگ، راهروی سقاخانه سابق و از آنجا به دارالسیاده و محلی که قبلاً قرآن‌خانه بود، باز می‌شوند (پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، ۱۳۷۸: ۳۴۵). درهای ایوان امیرعلی شیر نوایی دارای مشخصات ذیل است روی ترنج طلایی «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ أَنَا وَ عَلِيٌّ مِنْ نُورٍ وَاحِدٍ»^۳ من و علی از یک نور آفریده شدیم، نوشته شده است و همان‌طور که در

^۱- دعای صباح، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای.

^۲- سَتَدَفَنُ بَضْعَهُ مِنِّي بِه خراسان مازارها مکروب الانفس الله کریمه و لامذنب إِلَّا غَفَرَ اللَّهُ ذُنُوبَهُ (بحارالانوار، ۱۳۹۸: ۳۴).

^۳- امام احمدبن حنبل در مسند.

تصویر ۵ مشاهده می‌شود در وسط یکی از درها سوره مبارکه توحید به مضمون قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ. اللَّهُ الصَّمَدُ. لَمْ يَلِدْ وَ لَمْ يُولَدْ. وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ. «بگو او خدای یکتاست و آن خدایی که از همه عالم بی‌نیاز و همه عالم به او نیازمند است نه کسی فرزند اوست و نه او فرزند کسی است و نه هیچ کس مثل و مانند و همتای اوست.» کتابت شده است.

تصویر ۵- کتیبه قرآنی سوره توحید در یکی از درهای ایوان (منبع: نگارنده)

و در تصویر ۶ سوره مبارکه کوثر مشاهده می‌شود. اِنَّا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ. فَصِّلْ لِرَبِّكَ وَاَنْحَرْ. اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ.

تصویر ۶- کتیبه قرآنی سوره کوثر. منبع: نگارنده

و در حاشیه در، اشعار فارسی ذیل با خط نستعلیق تذهیب گردیده:

این در عالی که سود جبهه به خواری	بر در آن نه رواق گنبد مینا
عکس فروغش همی چه یافت ز ایوان	واله آن گشت آفتاب چه حربا
عرش برین تا شده است فرش زمینش	گشت مقر جلال ایزد یکتا
آمد آگه ز امر فاخلع نعلیک	آمد موسی گرفته نعلین از پا
وادی ایمن کجا و ساحت پاکش	مرکز سفلی کجا و ذروه علیا ^۱

عسی مریم کند ز طارم چارم	عزم طوافش همی ز روی تولا
درگه پاکش به هرمسا و سحرگه	سجده که قدسیان عالم بالا
شهی که در کف او باب علم را مفتاح	شهی که بر در او مهر چرخ را رخسار
هنوز دفتر خلقت نخورده رقم	که داشت بی‌کم و بیش از رموزش استحضار
به عجز معجزه تعلیم از او گرفت کلیم	که شد عصا بکفش ازدهای سحر ادبار
مسیح درس سخن خواند از دبستانش	وز آن سپس دم جان‌بخش یافت در گفتار
ز کفر پرتو علمش پدید کرد اسلام	چه خور که کرد عیان روز روشن است زتار
گشود تیغ زبانش	که در زمان نبی تیغ حیدر کرار
فروغ دیده زهرا علی بن موسی	لیل حیدر صفدر قسیم جنت و نار
امین سر خدا حضرت رضا که بود	بنای شرع مشید حصار دین ستوار

عنوان مقاله: مقایسه تطبیقی کتیبه‌های ایوان‌های عباسی و طلا (ایوان امیرعلی شیر یا ایوان نادری) واقع در محن عتیق (انقلاب)

در پایین نوشته شده است:

علت ایجاد کون و محبت هشتم رضا که بر درش گشاده است دست و دعا و ممکنات

در وسط ابیات اسماء الحسنی نوشته شده و تذهیب گردیده است که پس از پیروزی انقلاب اسلامی به رهبری امام خمینی مرمت گردید.

در یک درِ طلائی که از ایوان امیرعلی شیر -ایوان طلای صحن کهنه - به رواق دارالشرف باز می شود در یک ترنج نوشته شده: قال رسول الله صلى الله عليه و آله: أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلَى بَابِهَا فَمَنْ ارَادَ الْعِلْمَ فَلْيَاتِ بَابَ الْمَدِينَةِ. «من شهر علم، و علی در آن است، پس هر که طالب علم باشد، باید از در آن وارد شود».^۱

تصویر ۷، نیز کتیبه حدیثی با مضمون قَالَ الثَّعْلَبِيُّ قَالَ أَبُو سَعِيدٍ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلهِ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي تَارِكُ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ خَلِيفَتَيْنِ اخَذْتُمُ بِهِمَا لَنْ تَضَلُّوا بَعْدِي أَحَدُهُمَا أَكْبَرُ مِنَ الْآخَرِ كِتَابُ اللَّهِ حَبْلٌ مَمْدُودٌ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ وَ عِزَّتِي وَ أَهْلَ بَيْتِي وَ أَنَّهُمَا مَنْ يَفْتَرِ قَا حَتَّى يَرُدَّا عَلَى الْحَوْضِ كَتَبَهُ رِضْوَان ۱۳۹۶ نشان می دهد.^۲

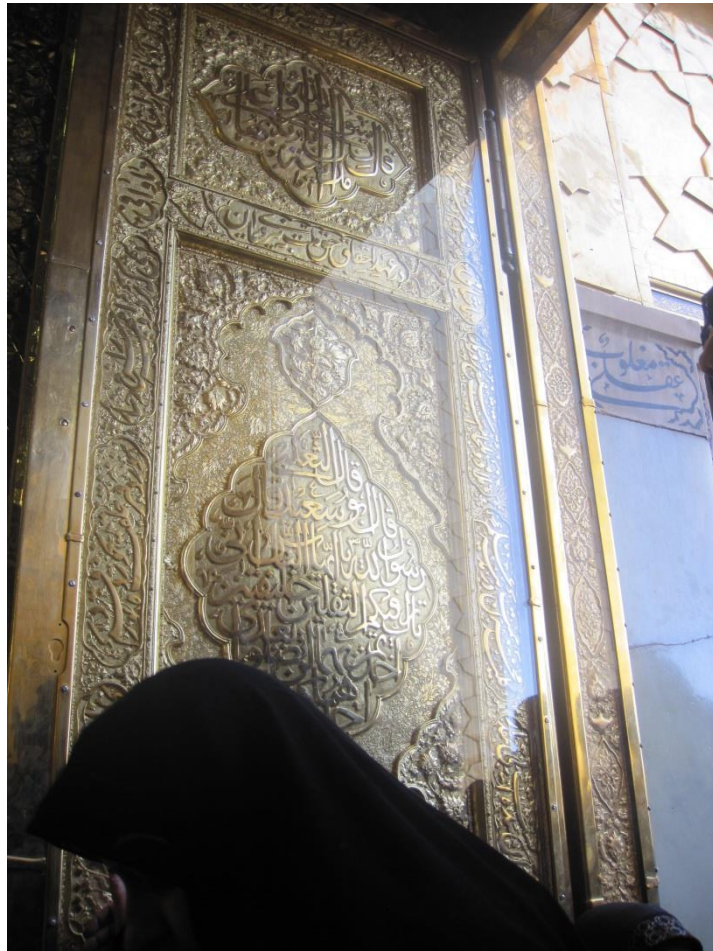
حکیم بوعلی اکسیر قطره بر قنطار
پایه قدرش شکست قامت طوبی
سوی جنانش نظاره گر بتما
زیب فزاید ریاض جنت مادی
راه اگر داشتند آدم و حوا

چه در دری که تواند ز خاک او جستن
نقره خامش بکاست قدر مه بدر
باب جنان باز کرد دیده حسرت
کز قدم زائران این در عالی
دور ز جنت نمی شدند بدان در

(عطاری، ۱۳۷۱: ۲۹۳).

^۱ . الغدير، (۷۹/۶)

^۲ . مسند احمد- الامام احمد بن حنبل، ج ۳، ص ۱۴، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) إِنِّي تَارِكُ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ كِتَابَ اللَّهِ وَ عِزَّتِي أَهْلَ بَيْتِي وَ أَنَّهُمَا لَنْ يَفْتَا فَاحَتَّى يَرُدَّا عَلَى الْحَوْضِ (وسائل الشيعة، ۱۴۱۲: ۳۳).

تصویر ۷- کتیبه حدیثی از حضرت پیامبر اکرم(ص) در درطلابی ایوان به طرف دارالشرف. منبع: (نگارنده)

در وسط لنگه طرف چپ از سوی ایوان نوشته: یَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أَلَنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ فَمَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُولَئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا. «ای رسول، به یاد آر (امت را متذکر ساز) روزی را که ما گروهی از مردم را با پیشوایانشان دعوت می کنیم پس هر کس نامه عملش را به دست راست دهند آن ها نامه خود را قرائت کنند و کمترین ستمی به آن ها نخواهد شد» (سوره اسراء، آیه ۷۱).

بر آستانه آن بنده ای است بی مقدار
ملا ذو ملجا امت شفیع روز شمار
ز بحر علمش یک قطره قلزم زخار
شهی که بر او مهر چرخ را رخسار
که داشت بی کم و بیش از رموز استحضار

زهی جلالت شاهی که جبرئیل امین
کلید مخزن رحمت در مدینه علم
علیم دفتر ما کان و ما یکون که بود
شهی که در کف او باب علم را مفتاح
هنوز دفتر خلقت نخورده بود رقم^۱

۱-

که شد عصا بکفش ازدهای سحر ادبار
وز آن سپس دم جان بخش یافت در گفتار
چه خورکه کرد عیان روز روشن است زتار
که در زمان نبی تیغ حیدر کرار

به عجز معجزه تعلیم از او گرفت کلیم
مسیح درس سخن خواند از دبستانش
ز کفر پرتو علمش پدید کرد اسلام
گشود تیغ زبانش.....

عنوان مقاله: مقایسه تطبیقی کتیبه های ایوان های عباسی و طلا (ایوان امیرعلی شیر یا ایوان نادری) واقع در محن عتیق (انقلاب)

ز کفر پرتو علمش پدید کرد اسلام	چه خورگه کرد عیان روز روشن است زتار
گشود تیغ زبانش.....	که در زمان نبی تیغ حیدر کرار
فروغ دیده زهرا علی بن موسی	سلیل حیدر صفدر قیم جنت و نار
امین سر خدا حضرت رضا که بود	بنای شرع مشید حصار دین ستوار
چه در دری که تواند زخاک او جستن	حکیم بوعلی اکسیر قطره بر قنطار

تصویر ۸ ، کتیبه حدیثی در وسط دری که از ایوان طلای صحن کهنه به رواق توحیدخانه می‌روند به مضمون «قال رسول الله صلی الله علیه و آله: أنا مدینة العلم و علیُّ بابُها» در وسط روی ترنج سوره مبارکه ناس به مضمون پناه بردم از وسوسه‌های شیطان به خداوند و ایمن بودن به وسیله معبود یگانه از شر وسوسه‌های شیطان.

تصویر ۸- کتیبه حدیثی از حضرت پیامبر اکرم (ص) از ایوان امیرعلی شیر نوایی به رواق توحیدخانه. منبع: (نگارنده)

تصویر ۹، کتیبه قرآنی سوره ناس به مضمون قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ مَلِكِ النَّاسِ إِلَهِ النَّاسِ مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ الَّذِي يُوَسْوِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ. «بگو من پناه می‌جویم به پروردگار آدمیان پادشاه آدمیان اله یکتا معبود آدمیان از شر و وسوسه شیطان آن شیطانی که وسوسه و اندیشه بد افکند در دل مردمان چه آن شیطان از جنس جن باشد و یا از نوع انسان».

فروغ دیده زهرا علی بن موسی	سلیل حیدر صفدر قسیم جنت و نار
امین سر خدا حضرت رضا که بود	بنای شرع مشید حصار دین ستوار
چه در دری که تواند زخاک او جستن	حکیم بوعلی اکسیر قطره بر قنطار

(همان، ۲۹۴).

عنوان مقاله: مقایسه تطبیقی کتیبه‌های ایوان‌های عباسی و طلا (ایوان امیرعلی شیر یا ایوان نادری) واقع در صحن عتیق (انقلاب)

تصویر ۹- کتیبه قرآنی سوره ناس. منبع: (نگارنده)

تصویر ۱۰، کتیبه قرآنی سوره فتح به مضمون: إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ وَرَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا.

تصویر ۱۰- کتیبه قرآنی سوره فتح. (منبع: نگارنده)

«چون هنگام فتح و پیروزی یاری خدا فرا رسد و در آن روز مردم را بنگری که فوج فوج به دین خدا داخل میشوند و در آن وقت خدای خود را حمد و ستایش کن و پاک و منزّه دان و از او مغفرت و آمرزش طلب که او خدای بسیار توبه‌پذیر است».

و در قسمت پایین در آمده است

شاه ملک پاسبان مظهر یزدان رضا کامکامده نزد خدای منزلت ارتضاء

در حاشیه در، اشعاری به زبان فارسی و خط نستعلیق نوشته شده است.

چنین دری که به اوج حسیض او برسد	کمند فهم فلاطون و هم بطلمیوس
چنین دری که کمین حاصبش بیاموزد	فنون فلسفه بر بوعلی و جالینوس
غرض چه شد در توحیدخانه باز بود	از این کریم که طبعش بمکرمات مانوس
زآستانه آن شاه کی سپاه که کوفت	کمینه چاکر او کوس بر سر کاووس
همای اوج امامت که رنگ و رونق یافت	ز فر مرقد او طوس چون پر طاووس ^۱

^۱ - جهان مجد و مهین خواجه‌ای که خوانندش

خدایو طوس انیس النفوس و شمس شمس

(همان منبع، ۲۹۵)

و در وسط ابیات اسماء الحسنی پروردگار نوشته شده است؛ و از دری که از ایوان طلای صحن کهنه به رواق دارالشکر می‌روند با خط ثلث نوشته شده: «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى خَيْرِ الْبَشَرِ مَنْ أَبِي فَقَدْ كَفَرُ ۱۳۹۶ (الأُمَالِي شيخ الصدوق، ۱۴۳۴: ۴۷ و ۴۸).

یا زائرا	سائرا	الی	طوس	مشهد	طهر	و	ارض	تقدیس
بلغ	سلامی	الرضا	و	حط	علی	اکرم	رمس	بخیر
								مرموس

در حاشیه این در ابیاتی فارسی با خط نستعلیق طلایی نوشته شده است.

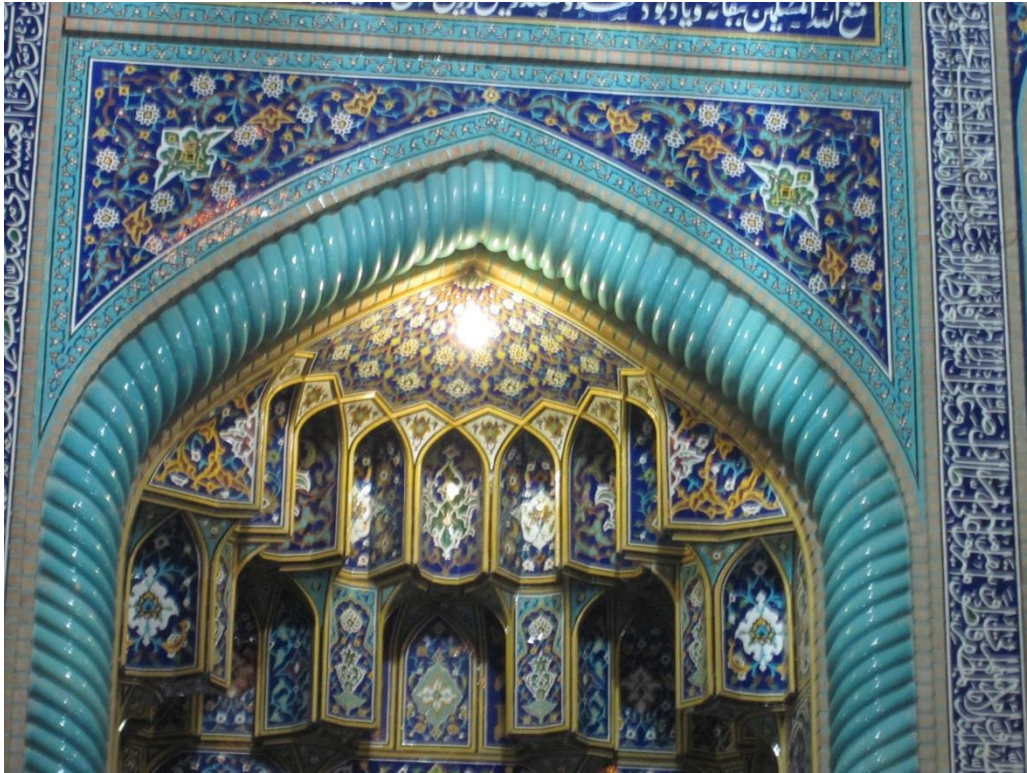
این در دلکش که خورشید از پی کسب شرف	رخ همی ساید بر آن در هر سحرگه حلقه سان
هر سحر از خجالت مسمار آن پوشیده رخ	در پس این لاجوردی خیمه یا شب روشن
تا بنام ایزدی بر زائران کردند باز	کرد گوئی باز رضوان باب فردوس جنان
آستانش در جهان بی‌مدعای خویشتن	هیچ‌کس هرگز نشد سوی مقام خود روان
قدسیان بهر سلامش قافله در قافله	عرشیان بهر طوافش کاروان در کاروان
بار بر بندند مردم جانب ارض و سماء	بال بگشایند هر گه در مکان و لا مکان
می‌دهد هر صبحگاهی از صریر جانفزا	زائران را مژدگانی از نعیم جاودان
پادشاهان زمان از خدمت آن کامبخش	کام بخشان جهان از حضرت آن کامران
کی به اول پایه قدرش رسد و هم از همه	باشدش نه پایه گردون گردان نردبان
تا چنان رتبت بود یا لیتنی کنت تراب	عرش را برخاک پاک حضرتش ورد زبان
با شکوه پاسبانش از سما کمتر زحل	با علو آستانش چون زمین گشت آسمان

(همان، ۲۹۵)

۱.۴. ایوان شمالی (ایوان عباسی)

ایوان شمالی صحن یا ایوان شاه عباسی به طول ۱۴/۸، عرض ۸/۲۰ و ارتفاع ۲۲/۵۰ متر در زمان شاه عباس اول ساخته و در زمان شاه عباس دوم تزیین شده است. کف ایوان با سنگ خلیج فرش شده و ازارة آن سنگ تیره است. در شمال ایوان صفه‌ای قرار دارد محراب‌مانند که با کاشی تزیین و در زیر سقف، چهار غرفه آن به طور کامل کاشیکاری شده است. لذا از خیابان طبرسی و از طریق دو مسیر باریکی که در ایوان وجود دارد به داخل صحن رفت و آمد می‌کنند (عقابی، ۱۳۷۶: ۳۴۵).

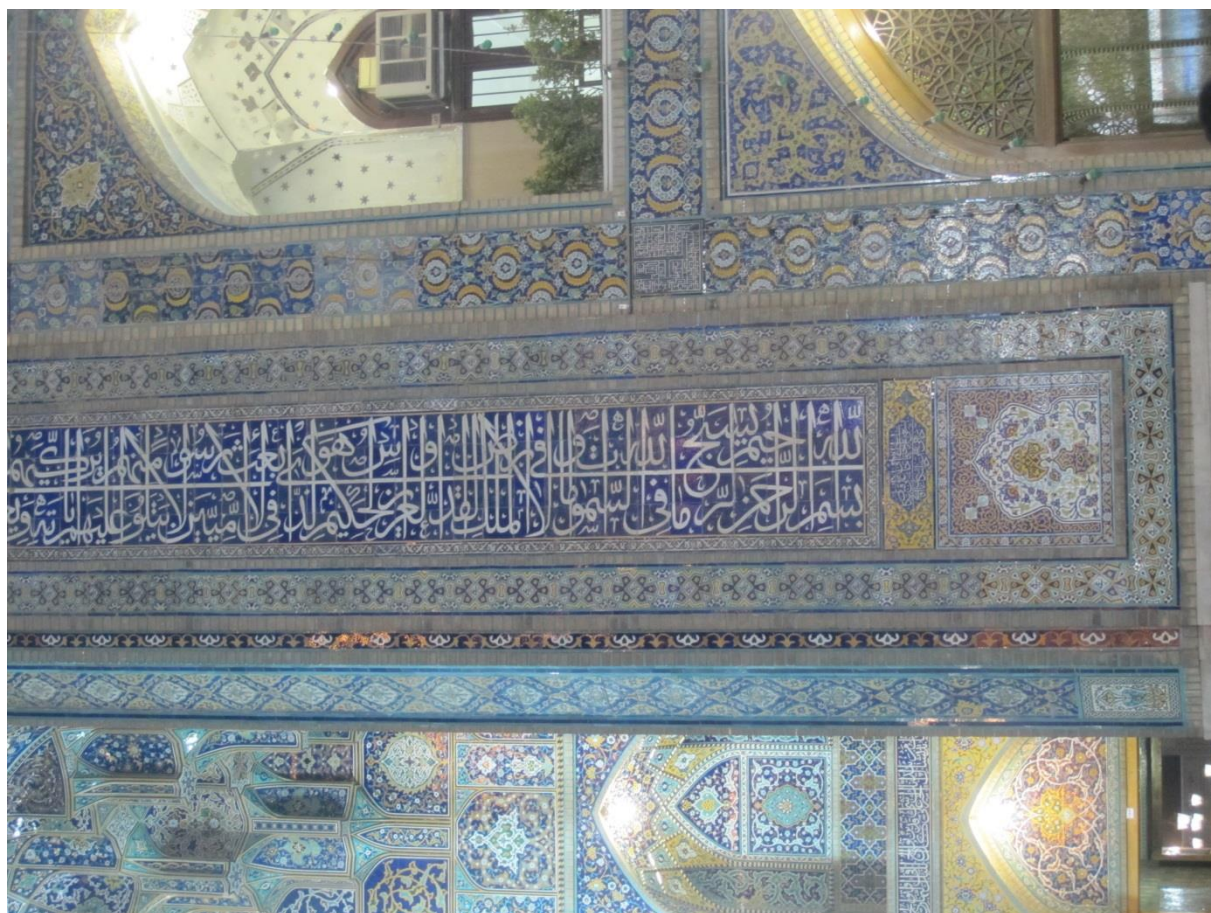
تصویر ۱۱، طاق نمای ایوان به شیوه دو اشکوبه تزیینی را نشان می‌دهد و در میانه آن شبه ستونی با نقش مارپیچ و کتیبه‌ای به نام محمدشاه قاجار قرار دارد. در کنار این کتیبه تاریخ ۱۲۱۱/۱۷۸۶ به چشم می‌خورد که باتوجه به جابه جایی و تعویض برخی کاشی‌ها مربوط به اصل کتیبه نیست (نعمتی، ۱۳۸۰: ۱۴۹).

تصویر ۱۱- اشکوبه تزئینی در ایوان. منبع: (نگارنده)

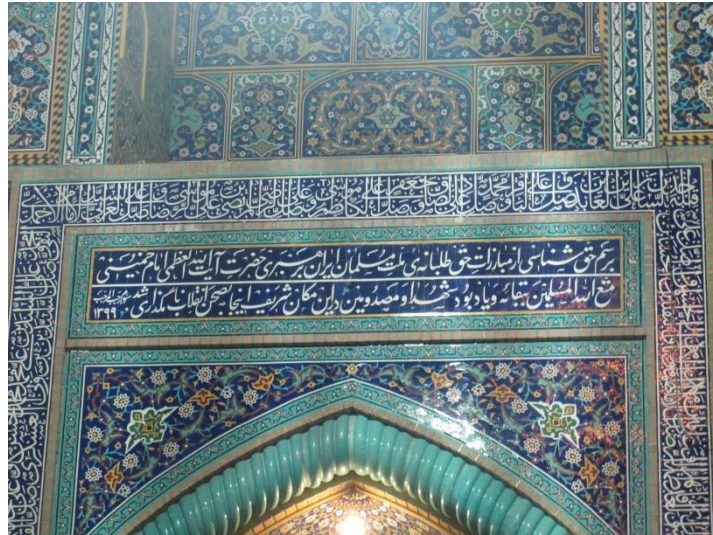
همان‌طور که در تصویر ۱۲ می‌بینیم در دورتادور ایوان شمالی که به مثابه دیوار صحن است سورهٔ جمعه^۱ با مضمون پاک و منزّه بودن پروردگار عظیم‌الشأن و توانایی و هدایت مردم از جهالت؛ به کتابت محمد حسین شهید مشهدی نوشته شده است. در زیر آن و روی پیشانی ایوان با خط ثلث به رنگ زرد روی کاشی کتیبه‌ای است به خط «محمدرضا امامی اصفهانی» به سال ۱۰۵۹/۱۶۴۹ که بیان‌کننده تعمیرات ایوان در زمان «شاه عباس ثانی» است.

۱- يُسَبِّحُ اللَّهَ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ. هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمَمِينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ وَأَيَّتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ. «هر چه در زمین و آسمان‌هاست همه به تسبیح و ستایش خدا که پادشاهی منزّه و پاک و مقتدر و داناست مشغولند. اوست خدایی که میان عرب امی پیغمبری بزرگوار از همان مردم برانگیخت تا بر آنان آیات وحی خدا تلاوت کند و آن‌ها را پاک سازد و شریعت و احکام کتاب سماوی و حکمت الهی بیاموزد با آن‌که پیش از همه در ورطه جهالت و گمراهی بودند».

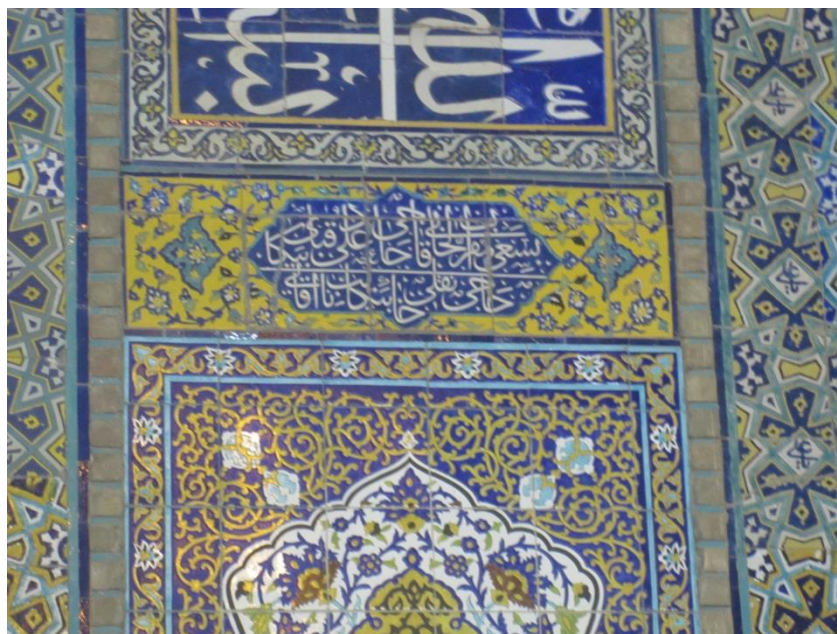
تصویر ۱۲- کتیبه قرآنی سوره جمعه در حاشیه ایوان عباسی. (منبع: نگارنده)

بر بالای قاب ایوان، جملات زیر به چشم می‌آید: به رسم حق‌شناسی از مبارزات حق‌طلبانه ملت مسلمان ایران به رهبری حضرت آیت‌الله العظمی امام خمینی تبع‌الله المسلمین بلقائه و یادبود شهدا و مصدومین در این مکان شریف اینجا به صحن انقلاب نامگذاری شد» (مشهدی محمد، ۱۳۸۳: ۱۰۹). (تصویر ۱۳)

تصویر ۱۳- نمونه کتیبه تاریخی در ایوان (منبع: نگارنده)

در طرف راست ایوان بالای ازاره نوشته شده به سعی مُقَرَّبُ الخاقانی حاج علی قبادی، و در طرف چپ نوشته شده ناظم امور سرکار فیض آثار جناب حاج میرزا موسی خان از موقوفه تعمیر شد (تصویر ۱۴).

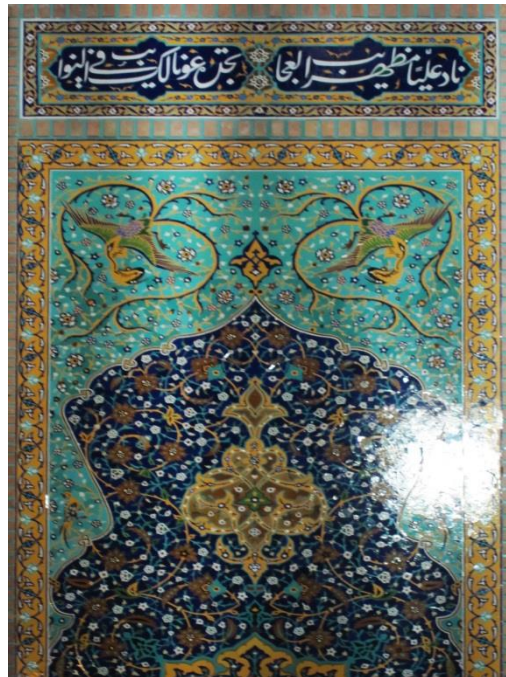

تصویر ۱۴- کتیبه تاریخی در ایوان (منبع: نگارنده)

در طرف راست داخل ایوان زیرطاق با خط نستعلیق نوشته شده «نادعلیا مظهر العجائب تجده عونالک فی التوائب» و در طرف چپ مقابل آن نوشته شده کُلِّ هُمُ وَ غَمٌ سَیْنَجَلِی بِلَا یَتَکَ یا عَلِی، یا عَلِی، یا عَلِی در زیر غرفه‌های ایوان آیه شریفه ۲۶ آل عمران: قل اللهم مالک الملك^۱ تا آخر نوشته شده «توانایی خداوند در عزت بخشیدن و خوارگرداندن

^۱ - قُلْ اَللّٰهُمَّ مٰلِکَ الْمُلْکِ تُؤْتِی الْمُلْکَ مَنْ تَشَآءُ وَ تَنْزِعُ الْمُلْکَ مِمَّنْ تَشَآءُ وَ تَعِزُّ مَنْ تَشَآءُ وَ تُذَلِّلُ مَنْ تَشَآءُ بِیَدِکَ الْخَیْرُ اِنَّکَ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ

بندگان» در حاشیه محراب ایوان صلوات بر رسول اکرم و اهل بیت علیهم السلام نوشته شده و کاتب آن محمدرضا امامی است به تاریخ ۱۰۵۹/۱۶۴۹ (عطاری، ۱۳۷۱: ۲۱۵). (تصویر ۱۵)

تصویر ۱۵- کتیبه دعایی در داخل ایوان زیرطاق. منبع: (نگارنده)

در داخل ایوان که دارای مقرنس و کاشی‌های نفیس است، چهار غرفه فوقانی وجود دارد که با کاشیکاری معرق تزیین یافته و از دوران «شاه عباس ثانی» باقی مانده است. اهمیت این ایوان به سبب عدم احتیاج به تعمیر و ترمیم این تزیینات است که تا کنون بکر و دست نخورده باقی مانده است.

در حاشیه این رواق مقبره «امیر علیشیر نوایی» وزیر سلطان حسین بایقرا که یادگارهای زیادی در آستان قدس از وی باقی مانده است وجود دارد. همان‌طور که قبلاً بیان شد «سلطان حسین بایقرا» از سال ۸۷۸/۱۴۷۳ تا ۹۱۲/۱۵۰۶ بر خراسان حکومت داشته است. ایوان دارای دو «صفه» یا راهروی ورودی و خروجی است که بر روی دیواره راهروها آیه ۲۶ از سوره آل عمران نوشته شده است. و بر بالای درب‌ها «باب الحوائج» نوشته شده است.

نمای دیگر ایوان که دیوار بست طبرسی محسوب می‌شود دارای کاشیکاری و کتیبه‌های زیبایی است که لچک آن با طرح‌های شمس‌ای بر روی کاشی‌های معرق تزیین شده و در زیر لچک، کتیبه‌ای با خط ثلث که سوره «دھر»^۱ به مضمون بی‌مقدار بودن جسم مادی انسان و توانایی خداوند در دادن هوش و ذکاوت به انسان، نگاشته شده

«بگو بار خدایا ای پادشاه ملک هستی تو هر که را خواهی ملک و سلطنت بخشی و از هر که خواهی بگیری و به هر که خواهی عزت و اقتدار بدهی و هر که را خواهی خوار گردانی (خیر و نیکویی به دست تو است و تنها تو به هر چیز توانایی»

۱- هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئاً مَّذْكُوراً إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُّطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَّبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعاً بَصِيراً «آیا بر انسان روزگارانی نگذشت که چیزی لایق ذکر هیچ نبود؟ ما او را از آب نطفه مختلط خلق کردیم و دارای قوای چشم و گوش گردانیدیم».

عنوان مقاله: مقایسه تطبیقی کتیبه‌های ایوان‌های عباسی و طلا (ایوان امیرعلی شیر یا ایوان نادری) واقع در صحن عتیق (انقلاب)

است.^۱ همچنین با خط کوفی سوره «قدر» با مضمون تشریح عظمت و شأن شب قدر که شب نزول قرآن است، نوشته شده است. و در زیر آن سوره «فتح» وعده پیروزی به محمد(ص) و بخشایش گناهان وی با خط نستعلیق به سال ۱۴۰۰/۱۹۷۹ مکتوب می‌باشد.^۲ در بالای سوره «فتح» نام مبارک در تصویر ۱۷ «السلطان علی بن موسی‌الرضا علیه‌السلام» با رنگ زرد و به خط ثلث مشاهده می‌شود.

تصویر ۱۶- کتیبه دعایی نام مبارک امام رضا (ع). منبع (نگارنده)

بر بالای این ایوان، مناره‌ای به ارتفاع ۳۶ متر، پوشیده از طلا، به جای مانده از یادگارهای نادرشاه افشار به سال ۱۱۴۶/۱۷۳۳ می‌باشد که بر گردن مناره صلوات بر ائمه اطهار و به خط نستعلیق و همچنین سوره نصر نقش بسته است (عطاری، ۱۳۷۱: ۱۰۹-۱۱۰).

إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ وَرَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا «چون هنگام فتح و پیروزی با یاری خدا فرا رسد و در آن روز بنگری مردمی که فوج فوج به دین خدا داخل می‌شوند».

^۱ - (این سوره در وصف حضرت علی علیه‌السلام و حضرت صدیقه کبری فاطمه زهرا سلام‌الله علیها و امام حسن و امام حسین علیه‌السلام است که سه روز در حال روزه، غذای خود را به مسکین، اسیر و یتیم می‌بخشد).

^۲ - إِنْ أُنْفِقْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ وَ يُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَ يَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا «ما تو را به فتح آشکاری در عالم فیروز می‌گردانیم تا از گناه گذشته و آینده تو در گذریم و نعمت خود بر تو به حد کمال رسانیم و تو را به راه مستقیم هدایت کنیم».

مکان	دوره	کتیبه‌های اشعار فارسی	مضامین	کتیبه‌های قرآنی	مضمون	کتیبه‌های حدیثی	مضمون	کتیبه دعایی	مضمون	تصویر
ایوان امیرعلی شیرنوایی	تیموری (حسین بایقرا)	ضلع جنوبی ایوان طاق محراب اشعار فارسی	در مدح امام رضا (ع) و بارگاه ملکوتی او	۱- پایین اشعار کتیبه قرآنی سوره مبارکه زمر آیه ۷۳ ۲- حاشیه ایوان سوره مبارکه نباء، یاسین ۱- خبر قیامت ۲- عظمت آن هدایت یافتن پیامبر اکرم (ص) و قرآن کتاب حکمت	۱- خداترس بودن ۲- متقی بودن یا تقوا داشتن ۳- توصیف ورود آنان به بهشت ۴- جاودانگی بهشت موعود	۱- بالای طاق چهار غرفه ایوان کتیبه حدیثی ۲- بالای ازاره ایوان کتیبه حدیثی	۱- دفن شدن پاره تن رسول اکرم (ص) در خراسان ۲- اهمیت زیارت وی از آتش دوزخ بر حذر بودن ۳- تأکید مکرر بر اهمیت زیارت حرم مطهر امام رضا(ع) ۴- نجات دادن از مشکلات اخروی ۵- حروف بقعه‌ای از بقعه‌های بهشت. ۶- بخشش گناهان	قسمتی از این ایوان دعای صباح حضرت علی (ع)	۱- توانایی دیدن حقایق ۲- طلب بخشش گناهان ۳- غلبه بر نفس	
ایوان عباسی	صفویه (شاه عباس اول)	جنوب صحن انقلاب حرم امام رضا (ع)	وجود ندارد	۱- دورتادور ایوان شمالی سوره جمعه ۲- نمای دیگر ایوان سوره دهر، قدر، فتح مناره ایوان سوره نصر راهروی ورودی آیه ۲۶ آل عمران	۱- تسبیح خداوند به وسیله آسمان و زمین ۲- پاک و منزّه بودن خداوند ۳- مقتدر و دانابودن خداوند چگونگی خلق انسان، دمیدن هوش و ذکاوت به اذن	وجود ندارد	مناره ایوان صلوات		درود و تهنیت به رسول خدا	

					خداوند توانا، پیروز بودن یاران خداوند، اهمیت نزول قرآن، عدم توانایی درک شأن شب قدر ، خداوند تنها پادشاه ملک هستی						
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

از تطبیق مضامین کتیبه‌های دو ایوان در جدول فوق دو نتیجه کلی می‌توانیم استنتاج نماییم: ایوان امیرعلی شیر نوایی از نظر انواع کتیبه‌نگاری دارای محتوا و مضامین بیشتری بوده است. حتی در درهای این ایوان نیز کتیبه حدیثی – قرآنی و اشعار فارسی را می‌بینیم اما در ایوان عباسی بدون هیچ‌گونه اشعار فارسی فقط کتیبه‌های قرآنی (طبق جدول) و در مناره ایوان، یک کتیبه دعایی و کتیبه قرآنی دیده می‌شود.

نتیجه‌گیری

آرامگاه امام رضا (ع) هشتمین پیشوای شیعیان به مرور زمان گسترش یافته است و شاهان و امرای بسیاری در طول تاریخ یادگاری از خود بر آن افزوده‌اند. تیموریان و صفویان از نقش‌آفرینان هستند که در صحن انقلاب (کهنه) دو ایوان طلا و عباسی را به یادگار گذشته‌اند. برحسب شواهد تاریخی، دوره تیموری از درخشان‌ترین دوره‌های هنری بوده است چون که در زمینه معماری دارای نوآوری بوده‌اند و در مورد تزیینات نیز نسبت به ادوار گذشته و بعد از آن دارای برجسته‌ترین و شاخص‌ترین ویژگی هستند. به عنوان مثال کاشی‌های معرق یکی از این شاخص‌ها است که مرغوبیت آن در دوره صفویه دچار آسیب می‌شود. اما در دوره صفویه عنصر خیلی مهمی، مثل کتیبه‌نگاری بر حول محور علی (ع) و ائمه اطهار و استفاده بسیار از خوشنویسی در کاشیکاری، وارد حوزه تزیین می‌شود. اواخر دوره تیموری، با حکومت حسین بایقرا و وزیر با تدبیرش امیرشیرعلی نوایی، همراه است که دوره خاصی از نظر هنری محسوب می‌شود چرا که آنان از حامیان هنر و معماری بوده‌اند که هرات به عنوان یک مرکز هنری در آمد و مکتب هرات که در زمان شاهرخ بنیانگذاری شده بود در این زمان به اوج پیشرفت خود نائل آمد. در دوره صفویه بناهای بسیار ساخته می‌شوند اما نوآوری خاصی چه در طرح‌های معماری و چه تزیین صورت نمی‌گیرد اما استفاده از مضامین مذهبی نسبت به دوره تیموری رواج بیشتری می‌یابد. این مضامین مذهبی دوره صفویه را از دیگر حکومت‌های معاصر خود چون عثمانی، گورکانی و ازبکان مجزا می‌کند. در دوره تیموری نقوش هندسی اولویت داشت اما در دوره صفویه اسلیمی‌های گیاهی ارجحیت یافت. در مقایسه ایوان طلا و عباسی، استفاده از اشعار فارسی در مدح امام رضا (ع) از نکات بارز این دوره است که در ایوان امیرعلی‌شیر نوایی نیز به چشم می‌خورد. که اولین بار استفاده از زبان فارسی نخستین بار در کتیبه‌نگاری دوره تیموری اتفاق می‌افتد پدیده‌ای که در ایوان عباسی مشاهده نمی‌شود. در ایوان امیرعلی‌شیر نوایی کتیبه‌های قرآنی با سوره مبارکه نبأ، یاسین، همچنین کتیبه‌های حدیثی و اشعار فارسی دیده می‌شود اما در ایوان عباسی کتیبه‌های قرآنی با سوره مبارکه جمعه، نصر و انسان نوشته شده است.

فهرست تصاویر

عنوان مقاله: مقایسه تطبیقی کتیبه‌های ایوان‌های عباسی و طلا (ایوان امیرعلی شیر یا ایوان نادری) واقع در صحن عتیق (انقلاب)

- تصویر ۱- کتیبه اشعار فارسی در طاق محراب ایوان امیرعلی شیر نوایی
- تصویر ۲- کتیبه قرآنی آیه مبارکه کهیعص و یاسین در حاشیه ایوان
- تصویر ۳- کتیبه حدیثی از امام صادق (ع) در بالای غرفه‌های ایوان
- تصویر ۴- کتیبه دعایی از دعای صباح امیرالمؤمنین در ازاره بیرون ایوان
- تصویر ۵- کتیبه قرآنی سوره توحید در یکی از درهای ایوان
- تصویر ۶- کتیبه قرآنی سوره کوثر
- تصویر ۷- کتیبه حدیثی از حضرت پیامبر اکرم (ص) در در طلایی ایوان به طرف دارالشرف
- تصویر ۸- کتیبه حدیثی از حضرت پیامبر اکرم (ص) از ایوان امیرعلی شیر نوایی به رواق توحیدخانه
- تصویر ۹- کتیبه قرآنی سوره ناس
- تصویر ۱۰- کتیبه قرآنی سوره فتح
- تصویر ۱۱- اشکوبه تزئینی در ایوان
- تصویر ۱۲- کتیبه قرآنی سوره جمعه در حاشیه ایوان عباسی
- تصویر ۱۳- نمونه کتیبه تاریخی در ایوان
- تصویر ۱۴- کتیبه تاریخی در ایوان
- تصویر ۱۵- کتیبه دعایی در داخل ایوان زیرطاق
- تصویر ۱۶- کتیبه دعایی نام مبارک امام رضا (ع)

منابع:

- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۴۳). من لایحضره الفقیه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- اسکاجیا، جیان روبرتو. (۱۳۷۶). هنر صفوی، زند، قاجار. ترجمه، یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.
- اوکین، برنارد. (۱۳۸۶). معماری تیموری. ترجمه علی آخشینی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- الحرعاملی، محمد بن الحسن. (۱۴۱۲). وسائل الشیعۀ، بیروت: موسسه آل البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث.
- بلر، شیلا و بلوم، جانانان. (۱۳۸۶). هنر و معماری اسلامی. ترجمه یعقوب آژند، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه.
- تالبوت رایس، دیوید. (۱۳۸۱). هنر اسلامی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- بنانی، امین و دیگران (۱۳۸۰). صفویان، ترجمه و تدوین، یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.
- پژوهشی از کمبریج. (۱۳۸۰). تاریخ ایران دوره صفویه. ترجمه یعقوب آژند، تهران: جامی.
- پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی. (۱۳۷۸). دایره‌المعارف بناهای تاریخی دوره اسلامی. تهران: حوزه هنری.
- تاکستن، حیدر و دیگران. (۱۳۸۴). تیموریان. ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.
- جکسون، پیترو و دیگران (۱۳۸۷). تاریخ ایران کمبریج، ترجمه، تیمور قادری، تهران: نشر مهتاب.
- شایسته‌فر، مهنار. (۱۳۸۴). هنر شیعی. تهران: موسسه مطالعات هنر اسلامی.
- شراتو، امبرتو و گروبه، ارنست. (۱۳۷۶). هنر ایلخانی و تیموری، ترجمه، یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه شیخ صدوق. (۱۴۳۴). الأمالی (للشیخ الصدوق). ترجمه احمد عابدی، تهران: انتشارات کتابخانه اسلامی.
- فریه، ر. دبلیو. (۱۳۷۴). هنرهای ایران. ترجمه پرویزمرزبان، تهران: نشر و پژوهش فرزاد.
- عطاردی، عزیزالله. (۱۳۷۱). تاریخ آستان قدس رضوی. تهران: انتشارات عطارد.
- عطاردی، عزیزالله. (۱۳۸۱). فرهنگ خراسان. تهران: انتشارات عطارد.
- عقابی، محمد مهدی. (۱۳۷۶). مجموعه آرامگاهی. پیشین، تهران: حوزه هنری.
- علام، نعمت اسماعیل. (۱۳۸۲). هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی. ترجمه عباسعلی تفضلی، مشهد: آستان قدس رضوی، به نشر.
- علامه مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۳۹۸). بحارالانوار. اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان.
- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۷۷). تاریخ هنر معماری ایران. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت).
- مانزو، ژان پال. (۱۳۸۰). هنر در آسیای مرکزی. ترجمه محمد هاشمی گلپایگانی، تهران: انتشارات آستان قدس رضوی.
- مشهدی محمدی، عباس. (۱۳۸۳). مشهدالرضا، تهران: مولف.
- معین، محمد. (۱۳۶۲). فرهنگ معین. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- نعمتی، بهزاد. (۱۳۸۰). ایوان عباسی، تهران: مشکوه.

نصری اشرفی، جهانگیر؛ شیرزادی، عباس. (۱۳۸۸). تاریخ هنر ایران. تهران: انتشارات آرون.
ولش، آنتونی. (۱۳۸۵). شاه عباس و هنرهای اصفهان. ترجمه احمد رضا تقاء، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
درباره حرم امام رضا، ترشیزی، اکرم (۱۳۹۹). گرفته شده از:
<https://virgool.io/@akramtorshizi59>